

דודתנו התמר, שארית הטין וארץ הזעפרן: שלושה דברים בשולי ארץ האמת

דברים בהשקת ספרה של שרה סבירי, טעמים של דברים נסתרים, המכון ללימודים מתקדמים, גבעת רם

יום שני, 17 במארס 2025

שלום לכולם, אני שמח ונרגש להיות כאן ולשאת דברים בערב ההשקה לספרה של מורתי וחברתי, שרה סבירי, ספר שהוא קריאת השכמה, שיש בו יופי נדיר, רחבות הלב וחכמת הלב.

1. פתיחה: הדמיון וארץ האמת

את ספרה חותמת שרה בשני פרקים תאומים, שכותרתם המשותפת היא "מראות ממרחב הדמיון". הבחירה לחתום את הספר בפרקים האלה משמעותית. הספר כולו הוא הזמנה למסע בדרכים ובמרחבים מפעימי לב וסמויים מעין, ובפרקים האלה שרה פותחת בפני הקורא צוהר אל מרחב הדמיון חסר הגבולות שבו משוטטים חכמי הלב. היא מייחדת מקום מרכזי לתפישת הדמיון פורצת הגבולות של המיסטיקן האנדלוסי מְחִי אַלְדִּין אַבְן אַלְעַרְבִי (מ' 1240), והיא אומרת כך:

אצל אבן ערבי הדמיון — לא "השכל הפועל", כמו שגורסים מרבית הפילוסופים בימי הביניים [...] — הוא הפונקציה האדירה ביותר בתודעה האנושית. המרחב של הדמיון הוא מרחב המחבר בין העולם ובין אלוהים, בין הדברים הנבראים ובין האל הנושף אותם מההעלם אל ההתממשות. בכוח הדמיון אדם יכול לנחות במרחבי מציאות שהיא שונה מזו שבתוכה עוברים חיו. במרחבים האלו התפיסה הבינארית השלטת בְּחַיִי התודעה שלנו מתמוססת; קו השבר בין הניגודים מתאחה. (סבירי, טעמים, עמ' 191)

מרחב הדמיון הזה מתקיים בַּפְּרִיזָה, אותו קו תפר דק מן הדק שבעת ובעונה אחת מחבר בין דבר לדבר ומפריד בין דבר לדבר, "בין הדברים הנבראים ובין האל הנושף אותם מההעלם אל ההתממשות". נדמה לי שהגילוי הגבישי, הצלול והמופלא ביותר שלו הוא בפרק השמיני בחיבורו של אבן ערבי, הגילויים המכאיים, פרק המוקדש ל"הכרת הארץ שנבראה משארית שאור הטין [שממנו נברא] אדם עליו השלום, והיא ארץ האמת, ואזכור מקצת הדברים המוזרים והמופלאים שיש בה." שרה מציגה את הפרק הזה ואף מצטטת ממנו בהרחבה יחסית לקראת סוף הספר, ואני מצטט מתרגומה. לפי אבן ערבי, "ארץ האמת" היא —

ארץ רחבת ידיים. אילו היו מניחים בה את הַכֶּסֶל וכל מה שהוא מכיל — ההדום, הרקיעים, הארצות, כל גני העדן והגיהנום — היו כל הדברים כולם כטבעת שהושלכה למדבר עצום

בעולם הזה. בארץ הזאת יש דברים מופלאים ומוזרים, אין שיעור למידתם, למראם נאלמים השכלים דום.

[...] בארץ הזאת נגלית גבורת האל ויכולתו העצומה. מתקיימים בה דברים שהשכל אינו סובל. בארץ הזאת קיימים דברים רבים, אשר הוכחה שכלית נחרצת הייתה מעידה שאינם מתקבלים על הדעת.

[...] בארץ הזאת תראה פירות אשר לו היו מניחים אותם בין השמים והארץ, הם היו מסתירים את השמים מעיניהם של בני האדם בארץ. הרוצה לאכול פרי מפירותיה ומושיט את ידו שגודלה רגיל לקטוף אותו, הנה כף היד הזעירה שלו מצליחה לאחוז בפרי הענק ולקטוף אותו — והרי זה דבר שלא יעלה על הדעת בעולמנו זה. (אבן ערבי, גילויים, פרק 8; סבירי, טעמים, עמ' 202—205, בדילוגים)

היכרותי עם אבן ערבי בכלל ועם הפרק הזה בפרט היא אחד הדברים שעליהם אני חב לשרה תודה עמוקה. מאז שקראתי אותו "התמגנטתי" (אם להשתמש בפועל חביב על שרה). הערב אני רוצה להציע כמה מחשבות סביב שלושה עניינים בשולי הארץ חסרת הגבולות של הדמיון: 1) מיתוס התמר; 2) מיתוס הבריאה של "ארץ האמת" ו-3) ארץ הזעפרן (אחת הארצות המרכיבות את ארץ האמת).

2. דודתנו התמר

את הפרק על "ארץ האמת" פותח אבן ערבי בכמה בתי שיר דחוסים, מתמיהים, הפונים אל נמענת אלמונית בכינויים "אחותי" (אֶחְיָתִי), "דודתי מצד אבי" (עֲמִתִּי), "אם קטנה" (אִמִּימָה). לשון בתי השיר מרמזת יותר משהיא מגלה. מיהי אותה אחות, דודה, אם? זהותה מתגלה בדברי אבן ערבי הבאים מיד לאחר מכן:

אחרי שברא אלוהים את אדם עליו השלום ועשה אותו יסוד לקיומם של כלל הגופים האנושיים, נותרה שארית משאור הטין שממנו נברא אדם. מהשארית הזאת ברא אלוהים את התמר (נְחִ'לָה). היא אחותו של אדם והיא דודתנו; יש לה סודות מופלאים יותר מלשאר הצמחים. (אבן ערבי, גילויים, פרק 8; סבירי, טעמים, עמ' 202)

כינויי הקרבה האינטימיים מופנים אפוא אל התמר — היא האחות, הדודה, האם. אבל מניין המיתוס הזה? אבן ערבי מרמז כאן למסורת קדומה, המיוחסת לפעמים לנביא מוחמד (מלומדי חדית מטילים ספק במהימנות הייחוס). אָבוּ חֶאֱתָם אֶלְסַגְ'סְתָּאֲנִי (מ' 869/255), פילולוג איש בצרה (שנודעה באיכות תמריה), מביא אותה בספרו, פְּתָאֵב אֶלְנְחִ'ל, ("ספר הדקלים") האוסף מסורות וחומרי לשון הנוגעים לדקל וגידולו:

”מפי עלי בן אבי־טאלב: אמר שליח האל עליו השלום: כבדו את דודתכם התמר, שהרי היא נבראה מן הטיין שממנו נברא אדם. [...] האכילו את נשותיכם היולדות תמרים לחים ו]שלא בעונתם] תמרים יבשים. בין העצים אין נכבד יותר בעיני האל מעץ שתחתיו חנתה מְרִים בְּנֵת עֲמֶרָאן [=מרים אם ישוע].“ (אבו חאתם אלסג'סתאני, כתאב אלנחיל, עמ' 34, תרגום גר"ג)

בין אם הייחוס לנביא מהימן ובין אם לאו, מעמדו הייחודי של דקל התמר באסלאם (ובדתות אחרות) הוא מן המפורסמות, ואין צורך להכביר מלים על חשיבותו הכלכלית לעמי האזור מאז שחר ההיסטוריה. כיוון שהרמדאן חל בעצם הימים האלה, אפשר להזכיר מסורת אחרת המיוחסת לנביא והנהוגה עד ימינו — המסורת לשבור את הצום בתמר. (אין כאן מקום להאריך, אבל אציין כי הן בדברי אבן ערבי, הן בדברי המסורת הנרמזים בהם, נשמע הדן של מסורות מיתיות קדומות).

3. שארית טיין כגרגר השומשום

אך מה הקשר בין התמר לארץ האמת, שעל ספה אנחנו עדיין עומדים? אבן ערבי מסביר:

”אחרי שברא את התמר, נותר גוש שגודלו כגרגר שומשום. את השארית הזאת מתח אלוהים ועשה אותה ארץ רחבת ידיים.“ (אבן ערבי, גילויים, פרק 8: סבירי, טעמים, עמ' 202).

הנה, משארית השארית, כלומר מן הפרש שבין האדם לתמר, ברא אלוהים ארץ שאין לה גבולות, ארץ ש”אילו היו מניחים בה את הכס וכל מה שהוא מכיל — ההדום, הרקיעים, הארצות, כל גני העדן והגיהינום — היו כל הדברים כולם כטבעת שהושלכה למדבר עצום בעולם הזה.“

אני מתקשה לבטא את הסוגסטיביות והעוצמה של המיתוס הזה שאבן ערבי פורש בפנינו, וכל מה שאני יכול להציע הוא אסוציאציה פרטית (אולי לא לגמרי פרטית). כשקראתי אותו לראשונה נזכרתי מניה וביה בסצנה קולנועית שהייתה זכורה לי מילדותי, מתוך סרט אהוב, המבוסס על ספר אהוב — **הסיפור שאינו נגמר** (אני מודה שאת ספרו של מיכאל אַנְדֶה קראתי אחרי שראיתי את הסרט, אבל הסצנה נחרתה בי בין כה וכה).

מיכאל אנדה מספר בו על ממלכת פנטסיה, שגבולותיה הם גבולות הדמיון האנושי, ועל כן היא חסרת גבולות ומתרחבת עוד ועוד לפי משאלות לבו של מי שמעז לדמיין. מלכת הממלכה, הקיסרית הילדותית, חולה, ועמה חולה ממלכתה כולה. על סף כיליונה של הקיסרית והממלכה, חומק אליה באורח פלא, מעולמנו אנו, נער צעיר בשם בסטיאן. הגיבור הלא־צפוי מגיע לפנטסיה דרך קריאה בדפי הספר ששמו **הסיפור שאינו נגמר**. בסטיאן מעניק לקיסרית שם חדש, ”בת־ירח“ ובכך מרפא אותה

ממחלתה. אך בינתיים, כל שנותר מן הממלכה הוא גרגר חול זעיר, שאותו מניחה בת־ירח בכף ידו של בסטיאן:

“מה זה, בת־ירח?”

“גרגר חול”, ענתה. “זה כל מה שנותר מן הממלכה האינסופית שלי. אני נותנת לך אותו במתנה”.

“תודה”, אמר בסטיאן, משתומם. מה כבר יוכל לעשות במתנה כזאת? לו לפחות היה זה משהו חי.

בעודנו מהרהר ותוהה בליבו, חש משהו מתפתל בכפו. הוא הגביה את ידו לראות מה הדבר.

“הביטי, בת־ירח”, לחש, “זה מתחיל להבהב ולזרוח! והנה — את רואה — לשון אש זעירה יוצאת ממנו. לא, אין זה גרגר חול. בת־ירח, זהו זרע. זרע זוהר שמתחיל לנבוט!”

(מיכאל אנדה, הסיפור שאינו נגמר, תרגום חוה פליץ, עמ' 142)

וגרגר החול צומח וצומח, והופך ליער, והיער למדבר, והמדבר לארץ שגבולותיה הולכים ומתרחבים, ועד מהרה ממלכת הדמיון האדירה נבראת מחדש, חסרת גבולות כשהייתה.

איך להסביר את הדמיון — הנה המלה הזאת שוב — בין חזיונו של אבן ערבי, שכתב בערבית במאה השלוש־עשרה, לחזיונו של סופר ילדים גרמני בן המאה העשרים? והאם צריך להסביר בכלל? האם אפשר (האם דרוש) לחבר בין הנקודות ולמתוח ביניהן קו? אפשר להזכיר שמיכאל אנדה הושפע מחיבוריו של רודולף שטיינר, ובכלל נראה שהתעניין במיסטיקה, קבלה ואלכימיה. האם ייתכן שנחשף לרעיונות של אבן ערבי דרך מתווך בן זמנו, דוגמת אנרי קורבן (Corbin), שכתב חיבור רב־השפעה על הדמיון היוצר אצל אבן ערבי? אולי, אם כי אין עדות ממשית כי אנדה קרא אותו. אפשר, אמנם, להצביע על קשר בין השניים, קשר עקיף, אך מעניין: הן את הסיפור שאינו נגמר והן את ספרו של קורבן על הדמיון היוצר אצל אבן ערבי תרגם לאנגלית אותו מתרגם עצמו — ראלף מאנהיים.

יד המקרה? איני יודע. ומכל מקום, מָה מְנוּ יְהִלְךָ אם קרא אנדה את קורבן או לא קרא. הכוח המיתופואי, הארכיטיפי, של “ארץ האמת” או “פנטסיה” עומד בעינו. הוא מהפנט. הארצות האלה נובעות מעמקי התת־מודע וחקוקות בהן. מיכאל אנדה ואבן ערבי מציעים אליהן נתיבות.

4. ארץ הזעפרן

אך איך נכנסים אל "ארץ האמת" ואיך יוצאים ממנה? הכניסה אליה ניתנת ליחידי סגולה. אבן ערבי מסביר:

יש בארץ הזאת דמויות שטבען מופלא ומעורר השתאות. הן עומדות על אמות הדרכים המשקיפות לעבר העולם הזה שבו אנו נמצאים — לעבר הארץ והשמים, גן עדן וגיהנום — וכאשר מבקש מי מאתנו להיכנס לארץ ההיא, בין אם הוא בן אנוש, שד, מלאך או אחד מאנשי גן עדן — הוא מתפשט מגווייתו ומוצא את הדמויות הללו ניצבות על אמות הדרכים. ממונות הן על ידי אלוהים. הוא הציב אותן שם כדי למלא תפקיד. כשנכנס מי שנכנס, ממחרת אליו אחת הדמויות ועוטה עליו גלימה לפי מדרגתו. היא אוהזת בידו ומשוטטת אתו בארץ ההיא, והוא יושב שם באשר יחפוץ. [...] כשהנכנס ממצה את חפצו ומבקש לחזור למקומו, הדמות המלווה אותו הולכת אתו עד שהם מגיעים אל המקום שממנו נכנס. שם היא נפרדת מעליו, מסירה מעליו את הגלימה שבה כיסתה אותו, ומסתלקת. (אבן ערבי, גילויים, פרק 8; סבירי, טעמים, עמ' 203-204)

ומה רואה מי שזכה ומשוטט בעיני רוחו במרחביה חסרי הגבולות? אבן ערבי מציע מדריך מקוצר למטייל: יש בה ארץ שכולה מושק בושם; אחרת שכולה זהב אדום, ועוד אחת שכולה כסף לבן, ויש בהן פירות ש"את טעמם הערב ואת ניחוחם הטוב אין לתאר. פרי גן העדן נופל מהם, ועל אחת כמה וכמה פרי העולם הזה. ויש בה עוד "מקומות שחומם עולה על חום האש, אך אדם יכול לחצותם מבלי להישרף." את כל אלה ועוד מתאר אבן ערבי בתיאורים שיש בהם עונג חושני ויופי מסחרר. אך "בין כל ארצותיה, הוא אומר —

"אין יפה יותר בעיניי או הולמת את מזגי יותר מארץ הזעפרן. באף אחת מן הארצות לא ראיתי אנשים רחבי לב או מאירי פנים מהם למי שמבקר אצלם; הם מקדמים את פני האורח בברכה ובשמחה." (אבן ערבי, גילויים, פרק 8; תרגום גר"ג)

במה נפלתה ארץ הזעפרן משאר הארצות? ולמה מזגה הולם מכל את מזגו של אבן ערבי? אבן ערבי, נזכיר, נולד במורסיה שבדרום ספרד. הזעפרן הגיע לספרד יחד עם כובשיה המוסלמים במאה השמינית, וכיום היא ארץ גידול הזעפרן השלישית בחשיבותה אחרי איראן ואפגניסטן. אזור הגידול העיקרי של הזעפרן בספרד הוא מחוז קסטיליה-לה מנצ'יה, הגובל מצפון-מערב במחוז מורסיה, מחוז ילדותו של אבן ערבי. אך גם במורסיה עצמה גדל זעפרן עד עצם היום הזה.

את חיבורו רב הכרכים, הגילויים המכאיים, שממנו מובאים הדברים, החל אבן ערבי לכתוב אחרי שעזב את מולדתו במערב ונדד למזרח. לפי עדותו, הוא תיעד בו את הגילויים המיסטיים שהיו לו

בעקבות עלייתו לרגל למכה, ומכאן שמו. כלום אפשר שבשוטטו במרחבי הדמיון חסר הגבולות נקלע לבת דמותה של ארץ מולדתו, כלומר, מולדתו הארצית, ארץ הזעפרן שבספרד, וניעורו בו געגועיו? כהרהור כמעט אחרון, אני מתפתה לחשוב שנמזג כאן משהו מזכר המולדת, משהו מן הביוגרפיה הארצית, הביולוגית, של אבן ערבי הבשר-ודם.

אך כאן עלי להבהיר: גם אם אבן ערבי חזה בעיני רוחו את בת דמותה של מולדתו הארצית, אין המדובר בדימוי או במשל. "ארץ הזעפרן" של מרחבי הדמיון אינה אלגוריה ל"ארץ הזעפרן" שבספרד. קיומה של הארץ שבדמיון ממשי לדידו לא פחות, ואולי אף יותר, מרעותה הארצית.

השם שנתן אבן ערבי למרחב הדמיון, "ארץ האמת" (אַרְץ אֱלֶחְקִיקָה בערבית), אינו בגדר הלצה או התחכמות ספרותית. כפי שאבן ערבי ידע היטב, המלה חֶקִיקָה, "אמת" בערבית, אינה רק ניגודה של בַּאטַל, המלה הערבית ל"שקר", אלא גם ניגודו של המונח הטכני מַגִּיאַז, שפירושו הוא לשון מושאלת, מטאפורית. כמונח טכני, מובנה של המלה חֶקִיקָה הוא לשון כפשוטה, לשון מילולית. אַרְץ אֱלֶחְקִיקָה, היא אפוא פשוטה כמשמעה, ארץ האמת, ארץ ממש. היא אינה משל אלא נמשל — או מוטב: היא הַבְּרִזְחִי, המרחב המופלא שבו המשל והנמשל דרים בכפיפה אחת.

הספר של שרה מעמיד אותנו על ספה של ארץ האמת ומזמין אותנו לחצות את הסף. הלוואי שנדע איך.

תודה, שרה, על הפנינה שנתת לנו.

גיא רון-גלבע